

Prof. dr NIKOLA ČOBELJIĆ

STOPA PRIVREDNOG RASTA I PROBLEMI STABILNOSTI

1. NEMA STABILNOSTI SA NISKIM STOPAMA RASTA

Privredni razvoj Jugoslavije, posmatran u celini, bio je veoma brz. U razdoblju 1953—1980. privreda je ostvarila stopu rasta od 6,5% koja u svetskom merilu predstavlja natprosečnu stopu privrednog rasta. Međutim, uz tu natprosečnu dinamiku, tempo rasta jugoslovenske privrede pokazuje i određenu dugoročnu tendenciju usporavanja koja datira još od sredine šezdesete godine. Dok je u relativno dugom periodu 1953—1964. privreda ostvarila stopu rasta od 8%, dotle je u sledećih šesnaest godina, tj. u intervalu od 1968—1980. ta stopa opala na 5,5%. Tendencija opadanja je tako snažno izražena da ni značajniji porast stope investicija nije bio u stanju da spreči ovo usporavanje.

Do najvećeg usporavanja rasta dolazi krajem prošle i početkom ove decenije. Stopa rasta u 1980. iznosi samo 2,3%, a u 1981. 1,5%, da bi u 1982. došlo do pravog kolapsa, do negativne stope rasta od -0,3%. Pošto je zaposlenost uvećana 2,3%, proizlazi da je produktivnost rada u 1982. imala negativnu stopu od preko 2 procenta. Istovremeno stopa inflacije beleži snažno ubrzanje, dostižući nivo od 40% u 1981. i oko 30% u 1982. godini. Stagnacija proizvodnje, kombinovana sa visokom inflacijom, postaje tako bitno obeležje i naše ekonomske stvarnosti, ukazujući na duboke strukturalne poremećaje u jugoslovenskoj privredi.

Stagnacija proizvodnje o kojoj je reč, nije nastala iznenada i neočekivano. Dugogodišnje usporavanje privredne aktivnosti, izazvano dubokim ekonomskim uzrocima koji nisu bili na vreme otklanjani, moralo je dovesti do ovog kritičnog i najmanje poželjnog stanja u našoj privredi. Najvidljiviji spoljni uzročnici nalaze se u opsežnim restrikcijama uvoza i domaće potrošnje, budući da je gomi-lanje platnog deficita dovelo zemlju do samog ruba međunarodne likvidnosti. U uslovima velike uvozne zavisnosti, povećani teret ot-

plate dugova i problem održavanja spoljne likvidnosti do te mere su zaoštrili mogućnosti uvoza sredstava za reprodukciju da je ovaj zapretio stvarnom stagnacijom proizvodnje.

Međutim, stvarni dugoročni uzroci usporavanja privredne aktivnosti nalaze se na strani strukturalnih slabosti i strukturalnih disproporcija jugoslovenske privrede. Problemi su proizašli iz stihijskog i neracionalnog strukturalnog razvoja naše privrede. To se ogleda u nesinhronizovanom razvoju međusobno zavisnih proizvodnji i zaostajanju čitavih privrednih oblasti. Razvoj se ostvarivao bez međusobne podele rada i u dobroj meri na partikularističkim osnovama, što snažno dolazi do izražaja u razvijanju republičkih privreda, kao relativno zaokruženih privrednih celina, kojima nedostaju elementi komplementarnosti toliko potrebni za proizvodnu, tehnološku i tržišnu povezanost proizvodnih sektora, za njihovo međusobno prožimanje i saradnju. Ovakav partikularistički razvoj apsorbavao je najpretežnji deo nacionalne akumulacije za često neracionalno širenje prerađivačkih delatnosti dok je, s druge strane, nastao krupan zastoj u razvoju proizvodnje sirovina, energije i hrane, te uopšte primarne proizvodnje. Pošto je izostao razvoj ovih ključnih bazičnih delatnosti, išlo se na široko korišćenje inostranih zajmova da bi se pokrile sve veće praznine u reprodukcionalnoj potrošnji.

Poremećena proizvodna struktura se manifestuje na razne načine, a njene se posledice najizrazitije ispoljavaju u velikom povećanju uvoza s jedne, i opadanju udela našeg izvoza u svetskom izvozu s druge strane, usled već petnaestogodišnjeg usporavanja relativne stope rasta ukupnog jugoslovenskog izvoza. Formirana je vremenom takva disproporcionalna proizvodna struktura koju karakteriše uvozno zavisna i skupa proizvodnja koja se za izvoz osposobljava izdašnim merama izvozne stimulacije. Prerađivačke delatnosti su razvijane na materijalnim inputima inostranog porekla, na sirovinama, poluproizvodima, opremi, znanju i finansijskim sredstvima uvozne provinijencije, što ukazuje na činjenicu da su strukturni poremećaji duboki i da se ne mogu otkloniti tekućim merama ekonomske politike i u kratkom roku. Strukturne neusklađenosti su glavni dugoročni faktor usporavanja ekonomskog rasta i izvor naših nevolja koje se danas koncentrišu u domenu spoljnotrgovinske razmene i platnobilansnih odnosa, gde se na vidan način ispoljavaju sve osnovne slabosti dosadašnjih metoda razvoja.

Drugu stranu opisanog razvoja čini njegova opadajuća efikasnost koja stoji u tesnoj vezi sa ovim strukturnim deformacijama, ali je značajnim delom izazvana i pogrešnim i neadekvatnim privrednosistemskim rešenjima koja su i danas u važnosti. Opadanje efikasnosti se pre svega ogleda u velikom raskoraku između veličine investicionog napora (investicije su doskora činile oko 42% društvenog proizvoda) i prosečne stope privrednog rasta koja se već decenijama smanjuje, da bi početkom osamdesetih godina dostigla najnižu razinu koja se graniči sa stagnacijom. Za jedinicu prirasta društvenog proizvoda potrebno je sve više jedinica novih investicija, što značajno

uvećava ukupne troškove razvoja, čineći našu proizvodnju i izvoz nedovoljno konkurentnim na svetskom tržištu. Teritorijalizacija akumulacije i njena investiciona upotreba isključivo na mestima gde se formira, a ne tamo gde bi dala najveće društvene rezultate, mora voditi suboptimalnoj alokaciji investicija i suboptimalnim ekonomskim efektima, a posebno mora voditi autarhičnom razvoju i snaženju svih njegovih dezintegrirajućih dejstava.

Opadanju efikasnosti razvoja posebno doprinose deformisane cene faktora proizvodnje, naročito faktora rada i kapitala. Cene ovih faktora formirane su nezavisno od stepena njihove raspoloživosti. Upravo se opadanje efikasnosti upotreba kapitala u društvenoj privredi podudara sa ovom promenom relativnih cena faktora rada i faktora kapitala. Cenovni dispariteti snažno utiču na ekonomske kombinacije faktora proizvodnje stimulišući kapitalno intenzivnu proizvodnju na račun radno intenzivnih delatnosti. Deformisane cene faktora proizvodnje prouzrokuju cenovne disparitete i kod svih drugih roba i usluga, tako da cene pružaju pogrešne signale za poslovnu i proizvodnu aktivnost privrednih subjekata, čime je u velikoj meri obezvređena parametarska funkcija cena. Uopšte, važeći privredni mehanizam podsticao je uglavnom kvantitativni rast proizvodnje formiranjem platežno sposobne tražnje znatno iznad realno ostvarenog društvenog proizvoda, što je slabilo interes ekonomskih subjekata za kvalitativne činioce razvoja, kao što su produktivnost, ekonomičnost, racionalnost, tako da je udeo ovih činilaca bivao vremenom sve manji u ostvarenom ekonomskom rastu.

Jugoslovenska privreda je silom navedenih okolnosti ušla u period niskih stopa rasta. Pitanje koje se u vezi s tim postavlja jeste: da li se uspešna politika stabilizacije može voditi u uslovima koji su bliski ili na granici ekonomske stagnacije? Zvanična politika izgleda da implicira pozitivan odgovor na ovo pitanje. Ona kao da smatra da je upravo to nužna žrtva koju valja podneti u interesu suzbijanja inflacije. U tom smislu se i period tekućeg srednjoročnog plana uzima kao prelazni period, kao period provođenja stabilizacije u kome treba da budu uspostavljene neke osnovne poluge za stabilniji i uravnoteženiji privredni razvoj u budućnosti.

Naravno, pojam ekonomske stabilizacije ovde shvatamo šire i ne svodimo ga samo na smirivanje inflacije, iako je ublažavanje sadašnjih snažnih inflatornih pritisaka jedan od osnovnih preduslova za opštu stabilizaciju privrednih kretanja. Ekonomska stabilizacija podrazumeva temeljniju konsolidaciju privrednih prilika, stabilniji i uravnoteženiji rast, veću zaposlenost i umanjivanje razmere postojeće nezaposlenosti, stabilne i ekonomski utemeljene odnose u raspodeli, veću uravnoteženost globalnih i sektorskih odnosa ponude i tražnje te prihvatanje novih standarda rada i privređivanja sa ciljem ravnopravnijeg uključivanja u međunarodnu podelu rada.

Veliku skepsu rađa shvatanje da će ekonomsku stabilizaciju biti moguće uspešno sprovesti sa niskim stopama privrednog rasta. Kao što je poznato, opštu stopu privrednog rasta formiraju dve ključne veličine, stopa rasta zaposlenosti i stopa rasta produktivnosti rada,

a kretanje ovih dveju veličina zavisi opet od toga kakav je nivo opšte stope privrednog rasta. Pri višim stopama privrednog rasta oba faktora dolaze punije do izražaja, dok je situacija pri niskim stopama rasta obratna. Opšta stopa privrednog rasta od 2—3% nije u našim okolnostima dovoljna da obezbedi ni takvu stopu rasta zaposlenosti koja bi bila u stanju da spreči relativno povećanje nezaposlenosti, a još manje da osujeti njen dalji apsolutni porast. U protekloj deceniji tražnja radnih mesta kretala se na nivou od oko 5% godišnje, a stopa zaposlenosti je bila 4,2%, pa ipak je i pri tako intenzivnoj stopi zaposlenosti rasla i relativna i apsolutna nezaposlenost. Valja očekivati i u narednom periodu nesmanjenu ponudu radne snage i snažan pritisak na zapošljavanje. Apsolutni broj nezaposlenih dostigao je osamdesetih godina cifru od 900.000 lica. Težina problema nezaposlenosti je posebno izražena u tome što polovinu onih lica koja traže zaposlenje čine kvalifikovani i stručni radnici, a oko tri četvrtine je mlađe od 30 godina i dosad velika većina nije bila u radnom odnosu. O stabilizaciji ekonomskih prilika se svakako ne može govoriti ako u zemlji raste masovna nezaposlenost, ako rastu socijalne napetosti i erodira socijalna sigurnost. Može se samo zamisliti kakve bi teške posledice po zaposlenost imale nulte ili negativne stope rasta privrede, a izvesnost takvih stopa postala je već vrlo velika.

Stopa privrednog rasta od 2—3% godišnje, uz nedovoljnu stopu rasta zaposlenosti, implicira i nultu stopu rasta produktivnosti rada, sa svim ekonomskim posledicama koje proizlaze iz tog tehničko-tehnološkog zaostajanja privrede. Već više od jedne decenije jugoslovenska privreda beleži niske stope rasta produktivnosti rada. One su jasan znak i nagoveštaj našeg tehničkog zaostajanja i gubljenja koraka u svetskoj tehnološkoj utakmici. Usporeni rast produktivnosti rada posebno pogađa izvozne performanse naše privrede, umanjujući kompetitivnost jugoslovenskog izvoza, čime se dobrim delom objašnjavaju i njegove opadajuće stope rasta i dugogodišnji pad relativnog udela u svetskom izvozu. Nulta stopa rasta produktivnosti značila bi progresivno ubrzavanje tog zaostajanja i dalje slabljenje naše ekonomske pozicije u svetskoj podeli rada, uz sve nestabilniji opšti položaj na svetskom tržištu. Stagnantna produktivnost rada onemogućava ublaženje činilaca inflacije, zbog čega bi rast cena mogao postati trajan pratilac privrednih kretanja. Jedini način da se inflacija smanji, jeste, kako to dobro uočava D. Savin, da produktivnost rada raste brže od jediničnih troškova proizvodnje.¹ Ukoliko se ne osigura takav mehanizam paralisanja rasta troškova, inflacija će pokazivati tendenciju da se progresivno ubrzava. Uostalom, značajnije zaostajanje produktivnosti za rastom tehničke opremljenosti rada uslovlilo je u nas trajnije prisustvo troškovne inflacije.

Stabilizacija privrede tesno je vezana sa uklanjanjem postojećih disproporcija i uskih grla u proizvodnji, jednom rečju, sa zna-

¹ D. Savin: „Funkcionisanje finansijskog sistema i jedinstveno tržište“, „Ekonomska misao“, br. 3, Beograd, 1982, str. 76.

čajnijim promenama postojeće proizvodne strukture. Pri niskim stopama rasta usporava se ceo proces strukturnih promena, tako da se dovede u pitanje iole bitnija prilagođavanja u strukturi privrede, a bez njih nema ni istinske stabilizacije ekonomskih prilika. I sa stanovišta nužnih strukturnih promena niska stopa rasta privredne aktivnosti protivureći onome što stabilizacija znači i treba da znači.

Tempo privrednog razvoja bitno determiniše kapacitet rasta izvoza i mogućnosti izvozne ekspanzije. Iz veće proizvodnje lakše se izdvajaju potrebni viškovi za izvoz, a veća stopa privrednog rasta omogućuje više nego proporcionalni rast izvoza, i to bez nekog jačeg zadiranja u domaću potrošnju. Naprotiv, pri niskim stopama privrednog rasta veći izvoz može da se ostvaruje samo po cenu velikih restrikcija domaće potrošnje i uz smanjenu ponudu roba na domaćem tržištu, a to mora osetno da remeti unutrašnje odnose ponude i tražnje. Oskudica roba na domaćem tržištu, izazvana prenapregnutim izvozom, jača inflatorni pritisak na cene, uvećava raskorak između domaćih i inostranih cena, što povratno deluje na izvoz, umanjujući njegove šanse. Na ovaj način se podgrejava inflacija tražnje koju stvara veliki izvozni napor pri niskom nivou rasta proizvodnje. Pri datim okolnostima, niska stopa privrednog rasta dolazi u koliziju sa ciljevima stabilizacije, te je *contradictio in adjecto* u takvim slučajevima govoriti o stabilizaciji.

Neke empirijske činjenice ukazuju da je kretanje globalnog nivoa cena inverzna funkcija opšteg tempa privrednog razvoja, te da se brzi rast javlja kao važan činilac unutrašnje ravnoteže.² Sa većom proizvodnjom smanjuju se troškovi proizvodnje po jedinici i lakše ostvaruje usklađivanje globalnih odnosa ponude i tražnje. Brzi ekonomski rast, pri drugim jednakim okolnostima, deluje kao faktor smirivanja ne samo troškovne inflacije, nego i inflacije tražnje.

Najzad, teritorijalni, granski i drugi konflikti jedva se mogu celishodno rešavati pri niskom rastu proizvodnje i stagnirajućoj produktivnosti rada jer je materijalna osnova jako sužena. I obratno, zahvaljujući široj materijalnoj osnovi, rešavanje konflikata je neporedivo lakše u uslovima rasta produktivnosti rada i ekspanzije proizvodnje. Prema tome, i u ovom se pogledu veća i efikasnija proizvodnja, bolje korišćenje resursa, brži razvoj grana te njihova čvršća i efikasnija međusobna povezanost javljaju kao uslovi opšte stabilizacije ekonomskih kretanja.

Iz naših razmatranja proizlazi da se politika stabilizacije ne može uspešno sprovoditi sa niskim stopama privrednog rasta. Pri niskim stopama rasta ne mogu biti zadovoljeni zahtevi u pogledu zaposlenosti, niti oni u pogledu pozitivnog rasta produktivnosti rada. A porast nezaposlenosti i zastoje u kretanju produktivnosti rada izgledaju nespojivi sa zahtevima stabilizacije. U tom smislu može se govoriti o otvorenoj konfliktности ciljeva, o tome da ekonomska stabilizacija

² Vidi: Lj. Madžar: „Vizija budućeg tempa rasta sa stanovišta društvenih potreba“, u kolektivnoj knjizi „Privreda Jugoslavije do 1985.“ Beograd, 1982, str. 80.

ne može teći uporedo sa niskim rastom proizvodnje i velikim izvoznim naporom, i da ta nastojanja očigledno protivureče jedna drugima.

Stopa privrednog rasta od oko 5% godišnje predstavljala bi, istina, dosta skroman okvir, ali ipak takav okvir u kome bi i zaposlenost i produktivnost rada imale pozitivne vrednosti. Sa tom stopom i izvoz bi mogao da raste više nego proporcionalno, a da pritom ne izaziva oštro obaranje unutrašnje potrošnje ispod već dostignutog nivoa. Drugo je pitanje da li je ta stopa uopšte ostvariva u sadašnjim našim okolnostima, ali tim važnim pitanjem pozabavićemo se u sledećem odeljku.³

2. DUGOROČNI KARAKTER OGRANIČAVAJUĆIH FAKTORA RASTA

Protivurečnost naše ekonomske situacije je u tome što nam je iz mnogih razloga potrebna relativno visoka stopa privrednog rasta (bar ona od 5%), dok smo, s druge strane, suočeni s nizom ograničavajućih momenata koji dovode u pitanje ostvarenje toga cilja. Brojni faktori u sadašnjim okolnostima deluju i delovaće u suprotnom pravcu, a priroda tih faktora je uglavnom takva da se ne mogu nadvladati u nekom kraćem roku.

Sadašnji pad proizvodnje je pre svega strukturalnog karaktera, izazvan je velikom oskudicom sirovina, energije i raznih poluproizvoda za tekuću reprodukciju. Kod većine sirovinskih grana ne postoje neke rezerve u kapacitetima, te je ovde potrebno ići na proširenje postojećih i izgradnju novih kapaciteta. Ulaganja ove vrste zahtevaju, međutim, ne samo dosta vremena (dug period aktivizacije), nego i značajna sredstva i određenu kritičnu masu proizvodnje da bi mogla ekonomski da se efektuiraju. Dosadašnji rast proizvodnje zasnivao se na ekspanziji prerađivačkih grana čiji materijalni proizvodni činoci pretežno potiču iz uvoza. Iz takve strukture razvoja proistekao je i veliki jaz između izvoza i uvoza, i, uopšte, nedovoljan izvozni potencijal jugoslovenske privrede. Propušteno je dvadeset godina da se otklone ovi strukturni poremećaji i privreda specijalizuje u onim granama koje bi imale određene komparativne prednosti u međunarodnoj podeli rada.

Veliku prepreku oživljavanju proizvodnje predstavljaće mala domaća akumulacija koja je uz to lošeg naturalnog sastava, jer u njoj nedostaju neki najvredniji realni elementi od kojih bitno zavisi tempo i struktura proširene reprodukcije (sirovine, oprema i slično). Struktura akumulacije je nepovoljna i sa stanovišta izvora njenog formiranja. Nju čine većim delom štednja stanovništva i inostrana

³ Početkom sedamdesetih godina ocenjivali smo da bi u tadašnjim okolnostima stopa rasta od oko 7% godišnje bila ona stopa koja bi držala sistem u ravnoteži. Danas, kada privreda doživljava apsolutan pad proizvodnje, ta stopa izgleda kao neki daleki i zaista nedostižan domet. (Vidi: N. Čobeljić, „Ravnotežna stopa rasta i izgledi za njeno ostvarenje“, „Ekonomska misao“ br. 4, Beograd, 1971).

sredstva. U nizu poslednjih godina štednja stanovništva učestvuje sa oko jednom trećinom u strukturi ukupne bruto akumulacije, a na inostrana sredstva otpada oko jedna petina ukupnih bruto investicija u osnovna sredstva. Ovakva struktura novčane akumulacije najbolje govori o kvalitetu osnova na kojima se dosad razvijala proširena reprodukcija. Tome treba dodati da imamo i potcenjenu amortizaciju koja adekvatno ne prati inflatorno obezvređivanje osnovnih sredstava, čime se ugrožava sama supstanca društvenog kapitala, a u dohodak i potrošnju se stižu i oni elementi koji bi trebalo da služe prostoju reprodukciji osnovnih sredstava.

U narednim godinama valja očekivati da će okviri novčane i realne akumulacije biti još uži. Biće znatno sužene mogućnosti korišćenja inostrane akumulacije. Sem toga, dobar deo raspoložive domaće akumulacije biće angažovan za otplatu inostranih kredita, za pokriće gubitaka i veće podmirivanje obrtnih potreba tekuće reprodukcije.⁴ Navedene okolnosti ne daju realne osnove za bilo kakav optimizam u pogledu budućeg ekonomskog rasta.

Još veći problem od samog obima akumulacije predstavljaće odsustvo njene granske i regionalne mobilnosti. Upotreba akumulacije je najvećim delom vezana za preduzeće, granu i teritoriju na kojoj se formira. A činjenica je da su, u postojećem sistemu cena, akumulacije u dobroj meri lišene upravo one grane i sektori koji proizvode realne elemente akumulacije i kojima je, s obzirom na njihovo dugogodišnje zaostajanje, novčana akumulacija najpotrebnija. Nedovoljna granska i regionalna pokretljivost akumulacije dugoročno je uslovlila neadekvatnu sektorsku strukturu investicija kojoj dugujemo uska grla i manjak kapaciteta u sirovinskoj i energetske proizvodnji i viškovi neiskorišćenih kapaciteta u prerađivačkim delatnostima. Problem mobilnosti akumulacije u punoj je meri otvoren. U postojećem privrednom sistemu ne postoje poluge i mehanizmi pomoću kojih bi se podsticala koncentracija sredstava i njihovo slobodnije kretanje između grana i regiona. Zbog nedostatka tih podsticajnih mehanizama, slobodno udruživanje rada i sredstava, kao oblik samoupravne koncentracije, nije dalo i nije moglo dati očekivane rezultate. A sve dok taj problem ne bude rešen na zadovoljavajući način, mi ćemo se sukobljavati sa sve dubljom strukturalnom neravnotežom i usporavanjem proizvodnje kao njenim neizbežnim produktom.

Opadanje stope i mase proizvodnih investicija postaje sve izrazitiji ograničavajući faktor ekonomskog rasta. Do realnog pada investicija u osnovna sredstva dolazi već tri godine uzastopce. Ocenjuje se da će realni obim dugoročnih investicija u 1983. godini biti za oko 22% niži od obima u 1983. godini. M. Prica utvrđuje da je ovim realnim padom investicija prouzrokovano prekidanje investicionog ciklusa koji je započeo sredinom prethodnog planskog raz-

⁴ M. Prica, „Investicijska potrošnja u svetlu provedbe politike ekonomske stabilizacije“, u publikaciji „Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije“, Ekonomski institut, Zagreb, 1982, str. 37.

doblja.⁵ Smanjivanje investicija imaće otuda trajnije posledice. Ono će neizbežno voditi zaoštavanju svih razvojnih problema u budućnosti, u vidu osetnog usporavanja ekonomskog rasta i onemogućavanja da se izvrše neophodne promene u strukturi privrede u pravcu jačanja sirovinke i energetske proizvodnje i proizvodnje domaće opreme, kao i u pravcu jačanja izvozne orijentacije koja se ne može zamisliti bez odgovarajućeg razvoja ovih bazičnih sektora kao nužne osnove izvozne ekspanzije.

Realni pad investicija ima, međutim, i neposredne ekonomske efekte. Oni se ogledaju u slabljenju proizvodne aktivnosti onih sektora koji direktno podmiruju investicionu potrošnju, a ti sektori čine više od jedne petine društvenog proizvoda. Indirektni efekti su daleko veći zbog širine proizvodnih i tehnoloških veza koje ovi sektori imaju sa čitavom privredom. Zato se usporavanje privrednog rasta s početka osamdesetih godina u dobroj meri vezuje za realni pad investicija. Taj pad se nepovoljno reflektuje na korišćenje proizvodnih kapaciteta, kako u ovim sektorima, tako i šire, a posebno se nepovoljno reflektuje na kretanje zaposlenosti. Smanjeno angažovanje proizvodnih faktora, rada i kapitala, neposredno je uslovlilo opadanje ukupne privredne aktivnosti.

Kao što se moglo očekivati, ni tokom prvih godina novog srednjoročnog razdoblja ne dolazi do nekih bitnijih pomeranja u sektorskoj strukturi investicija. Nastavljaju se tendencije pretežnijeg ulaganja u prerađivačke grane i preduzimaju se nova ulaganja uglavnom izvan prioriteto obeleženih sektora. Raspoloživi podaci pokazuju da struktura novih investicija znatnije odstupa od proklamovane investicione politike za ovo srednjoročno razdoblje. Takav tok stvari u investicionoj delatnosti nameće dva zaključka. Prvi, da u našem sistemu privređivanja dominantno deluju snage i mehanizmi koji vode reprodukciji stare proizvodne strukture koja nije u stanju da generiše ekonomski rast bez velikog dodatnog zaduživanja u inostranstvu. Drugi, da postoji evidentna opasnost da će proteći i ovo petogodišnje razdoblje a da se ništa bitnije ne učini u pogledu izmene i readaptacije postojeće proizvodne strukture. To će suštinski uticati na naš budući razvoj, determinišući kao trajniju tendenciju niske ili čak negativne stope rasta proizvodnje.

U sadašnjem trenutku, i u celom narednom razdoblju, delovaće specifičan kružni raspored snaga koji veoma značajno sužava manevarski prostor ekonomskoj i razvojnoj politici. Početnu tačku tog kružnog kretanja čini ugrožena spoljna likvidnost zemlje. Ona nameće smanjeni obim uvoza, osobito uvoza za tekuću reprodukciju, iz čega sledi opadanje ritma proizvodnje, manja proizvodnja stvara manje robnih viškova za izvoz, a manji izvoz sa svoje strane pojačava spoljnu nelikvidnost.⁶ Napori ka održavanju spoljne likvidnosti

⁵ Ibid., str. 51—52.

⁶ Na ovaj način kružni mehanizam opisuje i D. Savin u ranije citiranom radu, str. 75.

ometaju tako sva nastojanja u pogledu povećanja društvenog proizvoda i smirivanja inflacije.

Jugoslavija se suočava sa ozbiljnim problemima, mnogobrojnim i složenim po svom karakteru, koji ovu razvojnu fazu čine težom i komplikovanijom no i jednu drugu proteklih tridesetak godina. Njena specifičnost i težina leži u tome što valja prevladavati ne samo krupne poremećaje što proističu iz strukturnih disproporcija u materijalnoj proizvodnji, nego i kumulirane probleme u domenu privrednog sistema. Ta se situacija može sažeto izraziti kao protivurečnost između potrebe za dinamičnim rastom proizvodnje i ograničavajućih faktora, materijalnih i institucionalnih, koji onemogućavaju postizanje takvog rasta. Sve to govori da će decenija pred nama biti decenija zastoja i sporog rasta, sporog napredovanja društvenih proizvodnih snaga, a samim tim i decenija koju će karakterisati razni oblici ekonomske nestabilnosti.

3. FAKTORI KOJI DETERMINIŠU ULOGU I DOMETE TRŽIŠTA

Kao jedan od suštinskih momenata ekonomske stabilizacije uzima se nužnost reafirmacije ekonomskih zakonitosti i aktivnije uloge tržišta, budući da je delovanje tržišta snažno prigušeno mnogobrojnim administrativnim intervencijama, tako da se period sedamdesetih i početka osamdesetih godina s pravom ocenjuje kao razdoblje subjektivizma i voluntarizma. Smatra se takođe da ekonomske zakonitosti moraju biti u osnovi svih strateških pretpostavki dugoročne razvojne politike i svih mera tekuće ekonomske politike i da državnu prinudu treba zamenjivati svuda gde je to moguće ekonomskom prinudom, kako bi ova snagom svoje logike vodila bitnim promenama u ponašanju ekonomskih subjekata.⁷ Ova načelna opredelenja nisu sporna pod pretpostavkom da smo svesni svih ograničenja koja danas stoje na putu neposredne revitalizacije tržišnog mehanizma. Na ta ograničenja čini nam se da je nužno ukazati ovom prilikom.

Veliku smetnju normalnom funkcionisanju tržišta čine i činiće, pre svega, krupne strukturalne neusklađenosti u materijalnoj proizvodnji. Poznato je da tržište relativno dobro funkcioniše u uslovima »normalnih« strukturnih promena, kada su u pitanju strukturne promene i neusklađenosti manjeg obima i intenziteta. Međutim, u nas su poremećeni odnosi u strukturi privrede u toj meri izraženi, da su, uz druge uticajne faktore, vodili stalnom sužavanju i potiskivanju tržišta, a kao alternativa sve se više nametala neophodnost širokog administrativnog regulisanja. Naše iskustvo, kao i iskustvo drugih zemalja, jasno potvrđuje činjenicu da tržište ne funkcioniše dobro pri postojanju krupnih strukturalnih disproporcija, i da ove nameću pojačanu primenu administrativnih intervencija. Tržište nije pode-

⁷ Komisija saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije: „Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije“, Beograd 1982, str. 23—25.

san mehanizam ni za uklanjanje takvih neusklađenosti, tj. neusklađenosti koja podrazumevaju jako zaostajanje bazičnih grana proizvodnje. Proizvodne faktore tržište, po pravilu, upućuje u grane sa bržim obrtom sredstava, te se za bazične grane moraju tražiti drugi prikladniji mehanizmi usmeravanja. Tržište, prema tome, u dvojakom smislu otkazuje kada su u pitanju dublji poremećaji strukturne ravnoteže. Ono tada ne može da funkcioniše dovoljno racionalno, a s druge strane, ono ne razvija ni snage koje bi na zadovoljavajući način osigurale uspostavljanje novog proizvodnog balansa između glavnih sektora i grana.

Strukturne neusklađenosti stvaraju prenapregnute odnose između izvoza i uvoza, te preko smanjenja domaće ponude i restrikcije uvoza izazivaju stalne oskudice roba i usluga. Pri visokoj uvoznoj zavisnosti kakva je naša, uvozna tražnja ne može biti zadovoljena u celosti, usled čega nastaju veliki problemi na domaćem tržištu sirovina, energije i reprodukcioni materijala, kao i nekih drugih proizvoda. Pojačani izvoz, u kome ima i elemenata izvoza po svaku cenu, sa svoje strane osiromašuje unutrašnje tržište. To značajno ograničava područje delovanja tržišta, jer tržište i oskudice teško idu zajedno. Delovanje tržišta pretpostavlja relativno obilje proizvoda i zato ono nije pogodan mehanizam alokacije oskudnih roba i oskudnih činilaca proizvodnje. Pojavu oskudice redovno prate razni oblici administrativne distribucije, a između privrednih subjekata javljaju se mnogobrojne forme razmenschkih odnosa naturalnog ili polunaturalnog tipa. Da bi delovanje tržišta moglo da dođe do punijeg izražaja neophodno je nadvladati sada prisutne naturalne vidove privredivanja, kao i uzroke strukturalne prirode koji su doveli do njih.

Kao oblik strukturnih poremećaja u širem smislu valja smatrati i zatvaranje ekonomskog razvoja u granice republika i pokrajina, što dovodi do stvaranja osam više ili manje zaokruženih nacionalnih ekonomija. Samo jednim delom to je zatvaranje uslovljeno nejednakim nivoom razvijenosti i neekvivaletnim uslovima razmene. U većoj meri ono je proisteklo kao rezultat apsolutizovanja državnosti republika i pokrajina, što je imalo za posledicu veliku regionalnu autonomizaciju ekonomske i razvojne politike. Svaka regionalna zajednica razvija sopstvenu proizvodnu bazu i sopstvenu proizvodnu strukturu na uštrb izgradnje optimalnih proizvodnih kapaciteta koji bi bili element unutrašnje integracije i bili u stanju da koriste važne efekte savremene ekonomije obima. Primerice radi, navodimo da je od ukupnih investicija u toku — podatak se odnosi na kraj prvog tromesečja 1982. — na međurepublička ulaganja otpadalo samo 0,4%, a sve drugo što se gradi, ostvaruje se unutar pojedinih republika i pokrajina, sa ciljem da se u što većoj meri zaokruži sopstvena proizvodna struktura. Danas se jedva može govoriti o jedinstvenom ekonomskom prostoru zemlje, a to samo po sebi dovoljno jasno pokazuje u kojoj su meri dovedene u pitanje opšte pretpostavke za normalno funkcionisanje tržišta.

Parcelizaciji tržišta doprinosi i delovanje multinacionalnih kompanija sa kojima se povezuju pojedine naše radne organizacije, a preko njih i čitavi regioni. One unose elemente podele i nastoje da se nametnu kao arbitri u unutrašnjim konfliktima između radnih organizacija, čije delovanje ima ne samo ekonomske, nego i političke reperkusije i koji već duže vremena doprinosi narušavanju jedinstva jugoslovenskog tržišta.

Inflaciju valja posebno ubrojiti među činioce koji narušavaju i deformišu funkcionisanje tržišnog mehanizma, naročito kada je u pitanju inflacija većih razmera. U jugoslovenskoj privredi snažni inflatorni pritisci su dugoročna pojava. Tokom decenije 1970—1979. opšti rast cena iznosio je u proseku oko 18%, da bi u poslednje tri godine dostigao nivo od oko 40 procenata godišnje, što je tri puta viši nivo inflacije nego u razvijenim zapadnim zemljama, gde je inflacija oborena na ispod 10%. Ovako visoka inflacija ukazuje na drastično poremećenu opštu ravnotežu privrede, ali s druge strane, i na neadekvatnost mera koje se preduzimaju u suzbijanju inflacije. U nas su razmere inflacije takve da se pri njoj gube svi kriteriji racionalnog ponašanja, pa ni tržišne cene ne mogu biti neki racionalan putokaz za tekuću, a još manje za dugoročnu, poslovnu aktivnost privrednih subjekata. Oslobođanja tržišnih snaga predpostavlja, međutim, mnogo mirniji tok cena, odnosno znatnije ublažavanje sadašnje inflacije, što će zahtevati dosta vremena, pošto je u pitanju troškovna inflacija strukturalnog tipa. U međuvremenu valja računati sa raznim oblicima društvene kontrole cena koja će slabiti u meri u kojoj budu sanirana sadašnja živa žarišta inflacije.

Treba imati u vidu da je, pri sadašnjim kriznim poremećajima, u svim sferama ekonomske reprodukcije, prostor za neko slobodnije delovanje tržišta dosta ograničen. U tome velikog udela imaju i mnogi nedostaci i praznine u postojećem sistemu privređivanja. Pored materijalnih činilaca, ovi otvoreni privrednosistemski problemi su upravo najizrazitija smetnja normalnijem delovanju tržišta u nas.

Nalazimo se već duže vremena u situaciji kada ni plan ni tržište nemaju ono mesto i ulogu koju bi objektivno trebalo da imaju u sistemu, a još manje se može govoriti o nekoj svesno izgrađenoj kompletnosti plana i tržišta. Zbog neadekvatnog regulisanja tih suštinski važnih odnosa, pojedinačni i parcijalni interesi dobili su prevagu nad zajedničkim interesima, nad interesima celine. Širena je uglavnom horizontalna dimenzija samoupravljanja, dok je vertikalna dimenzija, tako bitna u regulisanju odnosa celine i delova, ostala nerazvijena. Nedostaju jedinstveni upravljački parametri koji obezbeđuju celinu i osnovne proporcije privrednog razvoja. Gubile su se usled toga mnoge veze između celine i delova, jačale su snage dezintegracije u privredi i društvu u obliku preterane autonomije pojedinačnih i parcijalnih interesa. U atomiziranoj privredi bez vertikalno razvijenog samoupravljanja nužno nastaju i jačaju grupno-svojske tendencije.

Praznine u sistemu koje onemogućavaju normalno funkcionisanje tržišta, naročito srećemo u domenu raspodele dohotka i formi-

ranja društvene akumulacije. Očigledno je da sadašnji metodi raspodele ne obezbeđuju društveno optimalan odnos između akumulacije i potrošnje, akumulacija se formira stihijno, bez potrebnog društvenog uticaja, a njeno stihijno formiranje pretvorilo je akumulaciju u rezidualnu veličinu, ona je ostatak posle podmirivanja svih drugih potreba. Društveno neregulisana raspodela smanjuje akumulativnost privrede, a samim tim i njenu sposobnost da mobilise privredne resurse. Centralni problem je u tome što sadašnji sistem raspodele ne povlači jasnu društvenu granicu između dohodaka zasnovanih na radu i dohodaka koji nastaju pod dejstvom drugih, uglavnom društvenih faktora. To su oni dohoci koji su rezultat društvenih ulaganja i višeg organskog sastava sredstava (tehnološka renta) ili povoljnijih prirodnih uslova (prirodna renta), ili proističu iz poznatih tržišnih nesavršenosti (monopolski ekstra dohoci i sl.). Izvori tih dohodaka već sami po sebi opredeljuju njihovu društvenu namenu, oni bi, po prirodi stvari, trebalo neposredno da pritiču u fondove proširene društvene reprodukcije. Sada to nije slučaj, te lični dohoci ne zavise samo od produktivnosti rada, pošto se u lične dohotke i ličnu potrošnju mogu slivati i razni oblici društvene rente, čime se temeljno narušava princip nagrađivanja prema radu i neizbežno slabi interes proizvođača za rad i dohodak od rada. Sistemu nedostaje ona nužna regulacija u oblasti ujednačavanja uslova privređivanja koja se, u krajnjoj liniji, svodi na realizaciju principa raspodele prema radu.

U neadekvatnim sistemskim rešenjima nalazi se glavno objašnjenje i za nizak stepen mobilnosti društvene akumulacije u međusektorskom i međuregionalnom merilu. Niska mobilnost akumulacije jedan je od glavnih uzročnika strukturne rigidnosti privrede, njene nesposobnosti da se elastično prilagođava izmenjenim društvenim potrebama i redosledu prioriteta koje utvrđuju društveni planovi. U ovom domenu ostala su otvorena mnoga pitanja koja se tiču samofinansiranja investicija, udruživanja sredstava, kreditno-bankarskog mehanizma i sistema društvenih fondova, a tek preko uskladenog delovanja svih ovih komponenata može se obezbediti željena mobilnost sredstava akumulacije i njihova društveno optimalna proizvodna upotreba. Postojeća sistemski rešenja sprečavaju ustvari slobodnije kretanje rada i sredstava, njihovo povezivanje i racionalno kombinovanje. U uslovima kada je stopa inflacije i po nekoliko puta bila veća od kamatne stope, nije se mogao osiguravati neki racionalni plasman akumulacije u društvenom merilu, niti njeno kretanje iz grane u granu ili sa jednog područja na drugo, pogotovo što je izostalo dejstvo i drugih mehanizama koji bi omogućavali i podsticali ovu mobilnost akumulacije. Kad se tome doda da je i kredit gubio karakter ekonomskog kriterija, onda postaje jasno koliko je u ovom pogledu tržište bilo lišeno neophodnih mehanizama društvenog regulisanja i koliko će posledice toga stanja predstavljati smetnju normalnom delovanju tržišnih snaga.

Delovanje tržišta ne može biti racionalno ako su cene osnovnih faktora proizvodnje deformisane. Cene ovih faktora formirane su suprotno ekonomskoj logici. Pošto sistem ne predviđa specifičnu cenu

za upotrebu društvenog kapitala, ovaj faktor je postao relativno jeftin uprkos velike oskudnosti. Na drugoj strani imamo relativno visoke troškove angažovanja radne snage, premda je u pitanju veoma obilan činilac razvoja. Ovako formirane cene faktora proizvodnje upućuju ekonomske subjekte na neracionalno ponašanje, na neekonomsko kombinovanje proizvodnih faktora pri izboru strukture investicija i metoda proizvodnje. Kao što je već pomenuto, cenovni dispariteti faktora proizvodnje produkuju disparitete cena i drugih proizvoda i usluga, pa je time deformisano čitavo tržište roba i usluga jer je, zaslugom uspostavljenih odnosa, postalo skupo sve što bi trebalo da bude jeftino i obratno. I na ovom području nedostaju odgovarajući parametri koji bi osiguravali ekonomski adekvatno vrednovanje osnovnih činilaca razvoja shodno njihovoj relativnoj raspoloživosti.

Poreski sistem i na njemu zasnovana poreska politika predstavljaju važan instrument regulisanja tržišta i robno-novčanih odnosa. To regulisanje je neophodno pošto tržište, ostavljeno samo sebi, iskrivljuje raspodelu dohotka, pa time rađa različite oblike tekuće neravnoteže. Naš postojeći poreski sistem ispoljava u ovom pogledu dvojake nedostatke. Pre svega, nedostaje jedinstvena poreska politika za zemlju kao celinu, pošto je ova u značajnom stepenu izdiferencirana od republike do republike, što za privredne subjekte stvara vrlo šarolike uslove privređivanja. S druge strane, sistem poreza i doprinosa koji za osnovu ima lične dohotke, produkuje ne samo velike distorzije u vrednovanju proizvodnih činilaca, nego se takav sistem javlja i kao krupan izvor troškovne inflacije. Rast ovih poreza i doprinosa predstavlja za preduzeća element troškova i ona ih kalkulišu i unose u povećanu cenu svojih proizvoda. Umesto da bude instrument regulisanja privrednih tokova i uspostavljanja narušene ravnoteže, poreska politika je faktički postala sredstvo koje podstiče rast cena i bujanje inflacije, a posledica toga je haotično delovanje tržišta.

Među nedostacima u sistemu koji otežavaju funkcionisanje tržišta i izazivaju inflaciju i nestabilnost valja navesti i postojeći sistem amortizacije, odnosno činjenicu da se osnovna sredstva ne amortizuju u skladu sa njihovom stvarnom vrednošću i stepenom moralnog zastarevanja. Na ovaj način se stalno preliva deo vrednosti društvenih sredstava u dohodak i koristi za potrošnju, čime se stvaraju fiktivni dohoci koji su jedan od izvora inflacije. Empirijska istraživanja ukazuju na dugoročnu tendenciju depresijacije sredstava u društvenoj svojini usled neadekvatne valorizacije, kao i usled ukidanja cene upotrebe osnovnih sredstava. Upotreba društvenih sredstava ne povlači za sobom ni obavezu da se postignu određeni rezultati privređivanja na planu proste i proširene reprodukcije. To znači da sadašnji instrumenti privrednog sistema ne osiguravaju valjano reprodukovanje društvenih sredstava.

Platnobilansne pozicije republika i pokrajina snažno podhranjuju autarhične tendencije političko-teritorijalnih zajednica. Ovaj, nesrećno postavljeni, mehanizam vodi razbijanju tržišta i za posledicu

ima teritorijalizaciju deviza. Zahvaljujući njemu, faktički funkcioniraju osam deviznih tržišta. Ako na svakom od ovih osam tržišta devize imaju različitu vrednost, znači da ni dinar nije više jedinstven kao nacionalna valuta. Mere koje se za realizaciju platnobilansnih pozicija sprovode u republikama u toj su meri različite (na primer, stope poreskih olakšica, visina izvoznih premija i sl.) da su sa svoje strane širile lepezu različitih uslova privređivanja, što je privredne subjekte sa raznih područja dovodilo u nejednak položaj. Instrumentima deviznog sistema još je više naglašen princip teritorijalnog upravljanja na štetu granskog upravljanja koje je danas slabo i nerazvijeno, nasuprot prejako naglašene moći društveno-političkih zajednica i teritorijalne organizacije ekonomskih aktivnosti.

Ove mnogostrane praznine u privrednom sistemu, zajedno sa pogrešno postavljenim mehanizmima koje on sadrži, čine nužnim stalne administrativne intervencije u privredi koje vremenom postaju sve češće i brojnije. One nisu ostatak starog sistema, već neka vrsta zamene za praznine i ona trajnija rešenja koja bi morala postojati u samom sistemu privređivanja. Niču, drugim rečima, na njegovim sopstvenim institucionalnim slabostima. Otuda našu ekonomsku situaciju već duže vremena karakterišu, s jedne strane, tržišna stihija koja je rezultat neadekvatnog regulisanja tržišnih odnosa, a sa druge strane, stihija stalno rastućih administrativnih intervencija. Stapanje ove dve moćne stihije stalno uvećava stepen entropije ekonomskog sistema i prouzrokuje razne i sve dublje nesklade u granskoj i regionalnoj strukturi privrede.

Veća i efikasnija uloga tržišta pretpostavlja bolju usklađenost privrede, daleko manje strukturne disproporcije od onih postojećih, bolju reprodukciju povezanost privrednih subjekata, veću stabilnost i ujednačenost uslova privređivanja, ravnomerniji granski i sektorski raspored akumulacije, kao i uklanjanje svih drugih neekonomskih odnosa koje je uspostavio postojeći privredni sistem. Slabostima privrednog sistema valja u dobroj meri pripisati loše funkcionisanje naše privrede i narasle teškoće i probleme sa kojima će se ona suočavati u jednom dužem vremenskom razdoblju. Ovim slabostima najviše je pogođena samostalna aktivnost ekonomskih subjekata, pošto im nedostaje neophodna društveno racionalna osnova za takvu aktivnost, a bez nje nema ni njihove stvarne slobode na polju strateškog odlučivanja. S obzirom na toliko nagomilane probleme, kako u materijalnoj proizvodnoj sferi, tako i u sferi institucionalnih rešenja, koji bez izuzetka predstavljaju značajne ograničavajuće faktore, oživljavanju uloge tržišta treba pristupati postupno, u etapama, i uz traženje prelaznih rešenja, a u međuvremenu bi valjalo odlučnije stvarati materijalne i sistemske pretpostavke za šire i slobodnije delovanje tržišta, koje podrazumeva i njegovo plansko društveno usmeravanje. Ne bi valjalo stvarati pogrešan utisak da se to može postići brzo i u kratkom roku.

4. USLOVI I PRETPOSTAVKE EKONOMSKOG ZAKRETA

U ovom završnom delu razmotrićemo kakve je uslove potrebno ostvariti da bi se privreda vratila na putanju viših stopa rasta. Posle svega što je rečeno, suviše je naglašavati da se stabilizacija ne može temeljiti na niskim stopama privrednog rasta. Zato je oživljavanje privredne aktivnosti centralno pitanje ekonomske stabilizacije. A oživljavanje privrede je opet suštinski vezano sa nužnošću strukturnih promena i promena u tehnologiji proizvodnje. Rast uz postojeću privrednu strukturu vodio bi samo u još dublju krizu i strukturne poremećaje.

Prema tome, strukturnim promenama pridajemo najveći značaj u ostvarivanju poželjnog i potrebnog preokreta ka višim etapama privrednog rasta. Pravac ovih promena predodređen je, s jedne strane, uklanjanjem postojećih uskih grla u proizvodnji (energetika, sirovine, hrana) i potrebom značajnijeg povećanja izvoza s druge strane. Time su determinisani osnovni proizvodni prioriteti koji podrazumevaju ubrzaniji razvoj domaćih izvora energije, intenzivniji razvoj proizvodnje hrane, razvoj izvozno orijentisanih sektora privrede i ubrzan razvoj domaćih sirovinskih izvora. Razvoj bi na taj način bio upravljen ka smanjivanju sadašnjeg jaza između bazičnih i pre-rađivačkih sektora i na utvrđivanju poželjne izvozne strukture privrede.

Sa ovim promenama uporedo bi morale teći i promene u tehnologiji proizvodnje, čiji bi osnovni smisao bio u smanjivanju troškova razvoja, racionalnijoj upotrebi i potrošnji sirovina, energije i svih drugih elemenata proizvodnje, u čemu bi odlučujuću ulogu trebalo da odigra mobilizacija domaćeg naučnog potencijala. Povoljnijim valorizovanjem ljudskog faktora u odnosu na kapital, obilje kvalifikovane radne snage moglo bi postati faktor poboljšanja konkurentne sposobnosti mnogih sektora privrede. Ekspanzija izvoza će se tada zasnivati na većoj produktivnosti rada i smanjivanju relativnih troškova proizvodnje, a ne na izvozu po svaku cenu. Uspešnost izvoza prvenstveno zavisi od njegove strukture, a ova je opet nerazdvojno povezana sa strukturom razvoja čitave nacionalne proizvodnje.

Menjanje proizvodne strukture nije područje u kome se rezultati mogu postizati u toku jedne godine. Utoliko više zabrinjavaju dve okolnosti o kojima je i ranije bilo reči. Jedna se tiče trogodišnjeg uzastopnog pada investicija čije će posledice pogađati današnje i buduće generacije. Druga, krajnje zabrinjavajuća, okolnost je u tome što ni tokom ovog srednjoročnog razdoblja ne nastaju neke bitnije promene u strukturi investicija koje bi išle u prilog onih proizvodnih prioriteta čije ostvarenje pruža realne šanse za izlazak iz postojećih teškoća. Naravno, time se na neodređeno vreme odlaže sam problem stabilizacije privrede odnosno stvaranja uslova za brži i stabilniji rast proizvodnje.

Ako se uspešnost upravljanja privrednim razvojem ceni po tome koliko upravljački instrumenti efikasno služe razvojnoj strategiji i

ciljevima razvojne politike, onda u našem slučaju moramo reći da instrumenti privrednog sistema nisu u skladu sa razvojnom politikom, da ne proizlaze iz razvojne politike i njenih ciljeva, te prema tome nisu ni potreban oslonac u njihovoj realizaciji. Time dolazimo na ono suštinsko područje, od kojeg zavisi uspešnost procesa stabilizacije i procesa oživljavanja privrede kao dva nerazdvojna društvena interesa.

Globalno govoreći, za usklađivanje razvojne politike i privrednog sistema osnovni značaj ima pravilno sistemsko postavljanje odnosa celine i delova. U tom smislu je posebno važno razvijanje onih mehanizama u sistemu koji će omogućavati spajanje pojedinačnih i opštih interesa u tom smislu da pojedinačni subjekti, ostvarujući svoj, istovremeno ostvaruju i opštedruštveni interes. Ovo naglašavanje odnosa celine i delova sračunato je na to da podseti da sistem koji ističe parcijalne optimume nije i društveno optimalan, pošto su efekti celine uvek veći od zbira efekata delova. Valja, drugim rečima, uspostaviti odgovornost osnovnih privrednih jedinica za društvenu produktivnost rada i društvenu efikasnost proizvodnje, a to se postiže ugrađivanjem u sistem jedinstvenih parametara, kojima se u stvari individualni kriteriji prožimaju društvenim. Davanje prioriteta globalnom, u odnosu na parcijalni optimum, nalazi svoje opravdanje u tome što celinu odlikuju viša svojstva i prednosti koja ne srećemo kod delova, niti ih ovi mogu obezbediti. Podjednak značaj sa problemom celine i delova ima i poptunija razrada odnosa plana i tržišta, tržišnog mehanizma s jedne, i mehanizma dogovaranja i sporazumevanja, s druge strane, uz jasnu determinaciju područja na kojima će svaki od njih predstavljati osnovni mehanizam regulisanja.⁸

Usklađivanje privrednog razvoja i privrednog sistema osobito je važno sprovesti kod onih kategorija i veličina, koje imaju presudnu ulogu u procesu razvoja i na kojima se temelji razvojna politika. To su, pre svega, područja osnovne raspodele, cena i proširene reprodukcije (investicija). Time je izvršen selektivan izbor onih segmenata sistema gde se uočavaju najizrazitiji nesklad i slabosti, i na koje valja upraviti glavnu pažnju i glavni pravac društvenih akcija, budući da su to bitna, a najmanje konsolidovana područja u postojećem sistemu privređivanja.

Sistem i politiku raspodele trebalo bi na taj način postaviti da budu što više u skladu sa načelom raspodele prema radu. Valjalo bi, drugim rečima, uspostaviti skladan odnos između rasta ličnih dohoda po zaposlenom i rasta društvene produktivnosti rada. Pretpostavka za to je ukidanje velikih međugranskih razlika u ličnim dohodima za rad istog kvaliteta i kvantiteta. To bi se znatnim delom postiglo utvrđivanjem jasne granice između dohodaka zasnovanih na radu i onih dohodaka koji nastaju nezavisno od zalaganja radnih kolektiva. Ovim razgraničavanjima postigla bi se tri osobito važna

⁸ Vidi naš pokušaj u tom pravcu u radu: „Plan i tržište u sistemu funkcionisanja socijalističke privrede“, „*Ekonomška misao*“, br. 3, Beograd 1969.

cilja. Prvo, lična potrošnja bi se kretala u onim okvirima koji su zakoniti na sadašnjem nivou jugoslovenskog razvoja. Zavisila bi od rezultata rada i ostvarene produktivnosti. Princip nagrađivanja prema radu, koji se inače na mnogobrojne načine narušava, dobio bi punije društveno značenje. Drugo, doprinosi drugih faktora, tj. delovi dohotka koji su nezavisni od rada i zalaganja kolektiva, formirali bi osnovnu masu društvene akumulacije i služili bi neposredno onome čemu treba da služe: budućem razvoju i većoj zaposlenosti radno sposobnog stanovništva. Udeo akumulacije u nacionalnom dohotku bio bi na izvestan način objektiviziran i predstavljao bi uglavnom stabilnu veličinu. Sadašnji institucionalni okviri su takvi da stopa i masa akumulacije zavise od manje-više spontanog funkcionisanja jedne decentralizovane i u tom domenu nedovoljno regulisane privrede. Treće, ovim putem bi se u dobroj meri postiglo toliko potrebno ujednačavanje uslova privređivanja, budući da su razlike u uslovima privređivanja velike i da neopravdano privileguju jedne grane i grupacije na račun drugih, što svakako nije u skladu sa zahtevima optimalnog razvoja privrede. Sprečilo bi se, jednom rečju, da radnici u proizvodnim grupacijama sa višim organskim sastavom sredstava uživaju tehnološku rentu.

Povezano sa sistemom raspodele, jeste i pitanje pravilnog ekonomskog vrednovanja faktora proizvodnje. Valorizovanje društvenog kapitala moralo bi se izraziti u nekoj ceni kapitala koja bi zavisila od obima i efikasnosti korišćenja sredstava, a takođe i od planirane stope privrednog rasta. Razlog za njeno uvođenje leži u tome što je kapital oskudan faktor, te zahteva postojanje cene za njegovu upotrebu, odnosno poseban mehanizam kojim bi se sankcionisao njegov društveni karakter. Bez te cene društveni kapital bi bio izložen opasnosti da degradira u grupni kapital. Cena kapitala, odnosno kamatna stopa na osnovna sredstva, morala bi da bude u funkciji strategije razvoja, da podržava stopu rasta i da se izvodi iz te stope, kao i potencijalne stope investicija.⁹ Međutim, cenu kapitala ne bi trebalo svoditi samo na stopu akumulacije, ona bi istovremeno predstavljala i veoma važan alokacioni kriterij u tom smislu što bi imala funkciju minimalne stope društvenog rentabiliteta u korišćenju raspoloživih resursa, čime bi se značajno olakšala osnovna granska i sektorska alokacija investicija. Cena kapitala bila bi sem toga podsticaj za bolje i efikasnije korišćenje proizvodnih kapaciteta, koji su danas relativno nisko korišćeni, jer bi vršila pritisak na privredne jedinice da se brže oslobađaju viška osnovnih sredstava.

Uporedo sa uvođenjem cene kapitala, valjalo bi lične dohotke znatnijim delom osloboditi sadašnjih poreskih opterećenja u vidu raznih doprinosa koji neproporcionalno uvećavaju troškove angažovanja radne snage, kako bi se radna snaga kao relativno obilan činilac učinila što jevtinijom. Dobar deo tih doprinosa koji sada opterećuje lične dohotke valjalo bi prebaciti na ukupan dohodak

⁹ F. Černe, „Problem gospodarenja i upravljanja društvenim kapitalom radnika u udruženom radu“, „*Ekonomist*“, br. 4, Zagreb, 1982, str. 291.

Na taj način bila bi uklonjena velika ekonomska neracionalnost koja je ugrađena u sadašnji sistem privređivanja i kojoj valja dobrim delom pripisati opadajuću društvenu efektivnost proizvodnje.

Moramo se složiti sa široko rasprostranjenim mišljenjem ekonomista da sistem investicija predstavlja rak ranu naše privrede, pošto se ovde radi o temeljnim slabostima čitavog mehanizma alokacije investicija koje se, pre svega, ogledaju u niskoj mobilnosti sredstava investicija i autarhičnom karakteru investiranja, kao i lošoj ekonomskoj i tehničkoj strukturi investicija, a tome treba dodati, kako veliki obim deficitarnog finansiranja, tako i visok nivo korišćenja inostranih investicionih sredstava. Niska mobilnost akumulacije je ipak najteži problem, jer čini privredu nesposobnom da ostvaruje neophodne strukturne transformacije i onemogućava postizanje proporcionalnog i ravnomernog razvoja privrede. Otuda je pitanje cirkulacije i koncentracije sredstava jedno od najvažnijih pitanja čitavog sistema samoupravnog planiranja i proširene društvene reprodukcije.

Uvođenje cene za upotrebu društvenog kapitala i realne kamatne stope za investicione kredite doprinelo bi većoj mobilnosti akumulacije, ali celovito rešenje problema zahteva sistematsku razradu koordinirane i kombinovane upotrebe svih osnovnih oblika finansiranja i usmeravanja investicija, kao što su samofinansiranje, udruživanje sredstava, bankarsko-kreditni sistem i sistem društvenih fondova. Ovi oblici finansiranja investicija u različitom bi se stepenu kombinovali u zavisnosti od prirode i karaktera investicija. Za investicije u infrastrukturu, energetiku, proizvodnju sirovina i slično, budući da su to dugoročne investicije koje uz to zahtevaju i velika početna ulaganja, najprikladnija forma finansiranja bila bi društveni fondovi. Za finansiranje ovih tako bitnih investicija dosad nije nađeno odgovarajuće rešenje, tako da je to postao trajno otvoren problem. Sistem društvenih fondova izgleda neophodan u datim uslovima i ove fondove trebalo bi obnoviti kao stalne samoupravne institucije za finansiranje krupnih infrastrukturnih objekata u okviru velikih ekonomsko-tehničkih sistema koji čine materijalnu osnovu celine privrede, te moraju biti jedinstveni za celu zemlju.

Postojeći sistem i režim cena karakterišu poznati cenovni dispariteti između bazičnih i prerađivačkih grana, tj. niže relativne cene sirovina i poluproizvoda u odnosu na gotove proizvode i proizvode viših faza prerade, i to u situaciji izrazite oskudice sirovina i reprodukcioni materijala. Ne samo da je sa tog stanovišta neracionalan, nego takav sistem cena podržava i podstiče postojeće strukturne neusklađenosti, vodi asimetričnom granskom rasporedu akumulacije, omogućuje njeno pretežno formiranje u prerađivačkim delatnostima na uštrb bazičnih grana i primarne proizvodnje. I ovde se na izrazit način obelodanjuje sukob između ciljeva razvojne politike i postojećih sredstava i metoda njihove realizacije. Usklađivanje tih dveju nerazdvojnih strana razvojnog procesa zahteva odlučnije ublažavanje i uklanjanje cenovnih dispariteta. Posledice se ispoljavaju u pogrešnom vrednovanju resursa, čime se podstiče i pogrešno po-

našanje privrednih subjekata, a sve to značajno umanjuje efekte razvoja.

Na kraju valja naglasiti potrebu jačanja granskog upravljanja privrednom aktivnošću koju sve više iziskuje jedna dinamičnija organizacija privrede i društva. Razvijenije gransko upravljanje predstavljalo bi specifičnu protivtežu jako izraženom teritorijalnom upravljanju, koje nas sve više vodi u regionalno zatvaranje u sferi proširene reprodukcije, iz čega rezultiraju tendencije ka parcelizaciji jugoslovenskog ekonomskog prostora, ka kompletiranju ekonomske samodovoljnosti republičkih privreda, što predstavlja svojevrsan atak na ekonomsku i društvenu podjelu rada i svojevrsan anahronizam u savremenom svetu koji teži sve većoj ekonomskoj povezanosti i saradnji. Snaženjem granskog upravljanja došli bi do izražaja jedinstveni kriteriji optimalnosti, koji važe za celu zemlju. To bi znatno podiglo opštu efektivnost privređivanja koja je sada opredeljena nižim lokalnim kriterijima optimalnosti, koji odgovaraju užim regionalnim područjima. Jedinstveno gransko upravljanje osobito je važno u velikim ekonomsko-tehničkim sistemima, kao što su elektroprivreda, železnički saobraćaj, telekomunikacije i slično, a danas, nažalost, ovi sistemi funkcionišu razbijeni po republikama i pokrajinama, pa samim tim daju i slabije systemske efekte.¹⁰

Na ovom mestu osvrnuli smo se samo na neka bitna otvorena pitanja našeg privrednog sistema. Njihov je registar mnogo širi. Izabrali smo ona pitanja koja su najneposrednije vezana za oživljavanje privredne aktivnosti, kao jedne od osnovnih pretpostavki izvođenja ekonomske stabilizacije. Smatramo, međutim, da bi uspešno savladivanje tih problema otvorilo put i olakšalo rešavanje i drugih problema koji ovde nisu izričito pomenuti, jer su izlazili izvan specifičnih okvira naših posmatranja. Time smo na izvestan način obeležili vremenski prioritet koji u redosledu rešavanja treba da uživaju ona systemska pitanja koja su neposredno vezana za revitalizaciju privrednog rasta i razvoja.

Neophodno je u zaključku još jednom naglasiti da uspešno izvođenje ekonomske stabilizacije zavisi od više unutrašnjih i spoljnih okolnosti, da put do nje neće biti ni lak ni jednostavan i da se ne može zasnivati na nekim lakim i brzim rešenjima. U jednom dužem vremenskom razdoblju akumulirano je mnogo razvojnih i institucionalnih problema koji dovode do stanja koje se ne može brzo menjati. S tim stanjem valja računati i u budućnosti, a ona će objektivno ograničavati, kako tempo privrednog rasta, tako i ostvarivanje jedne drukčije, celishodnije proizvodne strukture. Promena proizvodne strukture je područje u kojem se zaista nalaze mnoge mogućnosti za nadvladavanje postojeće krizne situacije, ali menjanje strukture nije stvar gde se radikalniji zaokreti mogu činiti od danas do sutra i u kratkom roku. S druge strane, nova privredno-systemska i organizaciona rešenja, koja mogu takođe voditi promenama posto-

¹⁰ Nešto više o tome vidi kod B. Đerića, „Upravljanje faktorima razvoja i dalji razvoj jugoslovenskog samoupravnog društva“, „Economist“, br. 4, Zagreb, 1982, str. 413 i sl.

ječeg stanja, imaju svoju inerciju i vreme sazrevanja, njihova konkretna razrada i operacionalizacija zahteva i vreme i zamašne društvene napore. Ova upozorenja, međutim, ne umanjuju, već naprotiv, ističu potrebu odlučnog preduzimanja svih mera i koraka koji bi vodili pozitivnim promenama proizvodne strukture, a samim tim i željenom ubrzanju privrednog rasta u nekoj doglednoj budućnosti. Jer vreme s obzirom na sve ono što je dosad propušteno, postaje samo po sebi sve dublji ograničavajući faktor.

Rešavanje ovih krupnih ekonomskih problema zahteva široku mobilizaciju ljudi, a ova neće biti izvodljiva pri sadašnjim socijalnim i drugim razlikama, pri postojanju neradnih dohodaka, privilegija, špekulacija i drugih antisocijalističkih pojava, koje su uzele maha, devalvirajući sve etičke norme i vrednosti. Stvorena je kriza kriterija u vezi sa korišćenjem društvenih sredstava, a ogleda se između ostalog i u transformaciji društvene svojine u razne oblike grupne svojine, što u krajnjoj liniji izaziva i socijalnu krizu samoupravljanja kao osnove društveno-ekonomskog sistema. Otuda je nužno da, uporedo sa naporima za ekonomsku stabilizaciju, teče i proces moralne obnove društva, proces usvajanja i primene jedne drukčije skale društvenih i ekonomskih vrednosti. Čini nam se da će biti iluzorni i bezuspešni svi naponi oko stabilizacije ukoliko ova važna i temeljna strana društvenog razvitka ne bude našla svoje pravo zadovoljenje.

Prof. Dr. Nikola ČOBELJIĆ

RATE OF ECONOMIC GROWTH AND PROBLEMS OF STABILITY

Summary

At the beginning of the eighties Yugoslavia entered a period of low rates of economic growth. The author raises the following question: is it possible to realize a successful policy of economic stabilization with low rates of economic growth? The author gives a negative answer to that question, citing a number of arguments in the Yugoslav actual situation supporting such a statement.

From several reasons, particularly those relevant to stabilization, Yugoslavia needs a higher rate of economic growth (of the order of magnitude about 5%), but in its development there occurred such a combination of limiting factors, material as well as institutional ones, making impossible the realization of that goal. Those limiting factors are of a more durable character. On that basis the author comes to the conclusion that the way leading to the planned economic stabilization will be neither easy nor simple, since the inherited problems have led to a situation that cannot be changed easily and fast. Such a condition should be taken into account in the future as well: it will disturb both the achievement of the desirable tempo of economic growth and the creation of a different and a more appropriate productive structure, and the realization of a successful economic stabilization can be hardly imagined without them.

Finally, the author gives a broad presentation of the conditions and assumptions that should be fulfilled so that the Yugoslav economy may return to the path of higher rates of economic growth in the forceable future.